

Id-Djalogi ta' De Soldanis

Bi studju ta' G. CASSAR PULLICINO

ID-DJALOGI li sa ngibu hawnhekk inkitbu mal-mitejn sena ilu mill-Kanonku Ghawdx i Gian Francesco Agius Sultana (jew kif nafuh il-lum u kif kien jikteb fi žmien u, **Kitba tas-** De Soldanis) li ghex mill-1712 sal-1770. Sa **Seklu XVIII** naqlaghhom mill-qabar tan-nisi ghad-dawl tal-lum bil-ħsieb li nagħti xempju ta' kitba bil-Malti tas-Seklu Tmintax. Mhux għax ma nafux b'kitbiet oħra bil-Malti ta' l-istess żmien—kitbiet bħall-priedki li stampa L. Bonnell: *id-Dialetto Maltese* (Suppl. Arch. Giott. It., 1898, pp. 37-41) jew li għadhom jinsabu sal-lum manuskritti fil-Biblijoteka ta' Malta u għand nies privati, kif ukoll taqbil u pœżizzjiet ħfief li minnhom għabar is-Sur Nin Cremona fin-Numru 7 ta' *Lehen il-Malti*. Imma proża Maltija qajla għandna ħfief dik tad-Duttrina bil-Malti tal-qassis Francesco Wzzino li pkitbet b'ordni ta' l-Isqof Alferan meta dan għaraf li tista' tikteb b'ħilsien il-poplu fuq l-alfabet li De Soldanis kien sawwar għall-grammatka tiegħu tal-1750 (1). Imma din kienet kitba xotta wisq u xejn ma tixhet dawl fuq il-hajja Maltija ta' dawk iż-żmenijiet. Mhux hekk dawn id-djalogi li bħalhom De Soldanis kien għa hareg oħrajn iqsar fil-*Lingua Punica* li dehret fl-1750.

Nisiltuhom dad-djalogi mill-Ms. tal-Biblijoteka Nru. 144, li jgħib l-isem *Nuova Scuola dell'antica Lingua Punica scoperta nel moderno parlare Maltese e Gozitano aperta agli studenti Maltesi e Forestieri del Canco. Gian Francesco Agius—Parte Prima e Seconda—Seconda edizione cresciuta e corretta dall'autore*. Mela kif naqraw f'isem dan ix-xogħol, din mhijiex ħfief it-tieni edizzjoni tal-grammatika tal-1750, biss imkabbra u miżjuda. Nafu li hames snin wara l-ħruġ tal-*Lingua Punica*, i.e. fl-1755, De Soldanis kien diġà beda jaħdem fiha u fid-dizzjunarju tiegħu, li baqgħu t-tnejn manuskritti. Dan nafuh minn ittra li De Soldanis kiteb lil Ignazio Saverio Mifsud fil-25 ta' Frar, 1755, fejn qallu li dik il-ħabta kien "impegnato a

(1) *Della Lingua Punica presentemente usata dai Maltesi, etc.* Roma, 1750.

dar fine ai dizionari et ad una amplificazione di grammatica" (2). Ix-xogħol jidher li kien tlesta u kollox għall-istampa, imma għal xi raġuni jew oħra De Soldanis baqa' ma stampa la d-dizzjunarju u lanqas din il-grammatka miżjuda.

Id-djalogi huma miktubin bil-Malti bi traduzzjoni bit-Taljan hdejjhom. Jieħdu mill-paġna 192 sal-paġna 199 tal-Ms. li semmejna. Is-siwi tagħhom qiegħed fil-fatt li
Is-Siwi (a) huma miktubin b'Malti idjomatiku għall-
tad-Djalogi abħar li nistgħu nqisuh bhala mera ta' kif kienu jitkellmu n-nies tal-poplu f'nofs is-Seklu T'min. tax; (b) jixhtu dawl kbir fuq il-ħajja, ix-xogħol, is-snajja' u d-drawwie! Ma'tin ta' dak iż-żmien, u (ċ) juruna għidut u kliem li l-lum jew mietu jonkella nbidlu u nafuhom xort'oħra.

Fejn ikun meħtieġ, nagħti nota fuq xi karatteristiċi tad-diskors, li jistgħu jkunu jew djalettizmi Għawdxin jonkella forom minsija, u naqleb għall-Malti n-noti li jagħti De Soldanis stess fil-manuskritt. Biex nuri abjar b'liema ortografija nkitbu dawn id-djalogi fl-original, sa nislet hawnhekk erba'

L-Original

biċċiet qosra minnhom:—

"Għaseb għadu zagħzugh, li ma kiense i hħob e tverna fein fiha kol tant jelghab el morra u għatin o ghalembit, u la mi kiense wesk drabi jagħmel leilu e nharu kieku ma jeniex nah-hseb".

"El mit kaddis. Kat jentem dana e nesel, chela kol ma sap fuec l'art, għat li dali dali ioktlu u jiechdu. el kzira tagħna jek t-agħmel tajeb elkont bejn wahħda u ochra ientkatlu eif fenek kogħlium" (f. 194).

"Ma n-estax n-agħmel kif erit, f kol wahħda erit enkun jena, għandi Għaixa jek ma ennegkiezese ma tethharreksc" (f. 195).

"Aħhna nesa li ma nestgħux en gibu l'armi ikolna enbatu. Alla jaf fein ikolna n-engħalqu. el għalqa għalina huma e Torok, e Rgiel balla jesemghu u jarau. aħhna mghakes nesa nesemghu u ma narau" (f. 195).

Fit-traskrizzjoni tad-djalogi jiena fittixt li kemm jista' jkun nagħti l-forma tal-kliem li l-aktar nafu l-lum, għalkemm kemm stajt qagħadt għall-original.

X
 Qabel ma nghaddu 'l quddiem iktar, jidhirli li ahjar nġhdu xi haġa fuq iż-żmenijiet li fihom De Soldanis għex u haseb u kiteb. Bejn wieħed u ieħor, il-hajja tal-Kanonku Agius tinfirex fuq ftit aktar minn nofs seklu. Issa dan is-seklu kien is-Seklu Tmintax li fih il-hajja f'Malta, bħal f'artijiet oħra, kienet im-

**Il-Maltin
 Kotru fis-
 Seklu XVIII**

zewqa u mhawwra bil-bosta. Dik il-habta li De Soldanis kien qed jaħdem f'dan il-Ms., Malta u Għawdex kienu jgħoddu mal-85,000 ruh. Dan ifisser li l-gżejjer tagħna kien fihom nies daqs erba' darbiet iktar milli kien hawn meta gie l-Ordni fl-1530, u mat-8.000 ruh inqas mill-għadd li ntlahaq fl-ewwel censiment li għamlu l-Ingliżi fl-1807. Żieda bħal din fil-għadd tannies kienet saret b'inkejja tat-telf kbir li kienu garrbu misserijietna mill-għied mat-Torok sew fuq l-art kemm fuq il-baħar, u mill-imwiet bil-mard qalil u bil-pesta li kienu jżuruna ta' sikwit. Imma magħha din iż-żieda fin-nies giebet ukoll żieda fil-hluq li jridu jintemġhu u jintlew: u dan kien problema, il-għaliex, jaħdmu kemm jaħdmu, qatt ma setgħu misserijietna raqilgħu mill-art tagħna għajxien għal iktar mit-tlieta wieħed taun-nies tagħna. Tassew li l-qmuħ u ż-żjut, kif uko' l ix-xgħir, l-inbid, il-gobon u r-ross kienu jingiebu minn Sqallija, imnejn kellna dritt ingibuhom bla h'las ta' dwana. Imma dawn ma kenux jaslu dejjem fil-hin meħtieġ u mħabba f'hekk niesna l-qodma gie li batew il-guħ u nuqqas tal-biża' (3).

Mill-art tagħna kienu jieħdu l-qamħ, il-qoton, ix-xgħir, il-kemmun, il-frott u hwejjeġ oħra. Imma l-aqwa żewġt u'uh kienu tal-qamħ u tal-qoton. Minn dejjem kien hekk, sa minn qabel ma gie San Pawl fostna! Għalhekk fuq l-eqdem muniti ta' Malta naraw daqqa s-sbula u daqqa l-qotna. U għalhekk ukoll għadna sal-lum nisimġhu t-tifikira ta' dan kollu fil-għidut:

“Fidden, ja Fiddien,
 Daka qamhek il-kejje!,
 Daka qotnok il-wizzien”.

(3) Ara l-istudju ta' Mons. A. Mifsud: *L'approvvigionamento e l'Università di Malta nelle passate Dominazioni* fl-*Archivum Melitense*, Vol. III, N. 5, fejn fost kollox ighidilna kif misserijietna ma setgħux jorbtu fuq l-u'uh tar-raba' tagħhom u meta ma tagħmilx xita gie li bdew jaħsbu biex jitolqu minn Malta. “... non pluit et tucti li seminati su suchi (secchi) in tantum quod populus intendat aufugere et se absentare ab hac insula propter penuriam et necessitatem maximam...” (nota, facc. 177).

Ix-xogħol tal-qoton kien ifendi. Kien jinżara' għall-aħhar ta' Mejju u kien ikun ta' żewġ xorta: abjad u aħmar, u mba-ghad kienu jaqtgħuh għal Settembru. Fiż-żmien li aħna nsemmu, l-iswieg ta' Spanja, ta' Mar-silja u tal-portijiet ta' l-Adrijatiku kienu għad-hom tajba, u bejn il-qoton li kienu jsiefru u

II- Qoton

dak li jinħela hawn Malta biex ilibbes in-nies kien jinbiegħ kollu u jhalli l-qligħ. Barra dan, għandna nqisu li ż-żriġ tal-qoton kien iġib xogħol iehor miegħu, bħal ma huwa l-insiġ bin-newl, il-ħdim tal-qluġ għax-xwieni u bastimenti oħra u d-daqq tat-tajjar biċ-ċik u l-watar. Isimghu kif Patri Magri għaraf jiġbor fi ftit k'iem l-importanza ta' din l-industrija meta din kienet diġà qiegħda tmajna: "Din l-art immela, bil-bosta mxem-mxa, tajba għall-qoton. U hekk ġara li dari l-qoton kien ilibbes fis-sajf wiċċ il-gzejjer tagħna, ilibbes in-nies u jbajjad fil-qluġ ta' eluf ta' bastimenti. Hu mħabba fil li bosta siġar inqa' għu, ma hux biss fiż-żmien tal-gwerra ta' l-Amerika, meta l-bdiewa tilfu rashom u stħajllu li hemma kellhom jibqgħu jagħtu fuq xulxin min jaf kemm; iżda wkoll min bosta mijiet ta' snin qabel, minn meta xegħel il-kummerċ tal-maħluġ ma' Spanja. U hekk fis-sajf kont tara wiċċ l-art inqas haddura; kont tara s-sinjur liebes il-lankè (qoton aħmar) li, maħsul u mgħoddi bil-ħadida, kont taħsbu ħarir; u dana u l-qluġ li semmejna kie-nu johorġu min-nwiel taż-Żurrieq u ta' Haż-Żebbuġ. Issa ta' dan kollu baqgħet it-tifkira. Id-dinja raddiena, il-qoton ma jġibx....." (4).

Imma s-Seklu Dsatax li hu s-seklu tal-waqgħa ta' l-indus-trija ta' l-qoton, kien għadu ma żernaqx meta De Soldanis kien iqatta' granet shaħ jikteb fuq dal-gzejjer fid-dar tiegħu ġewwa l-Kastell t'Għawdex. U dik il-ħabta l-qoton kien għadu jġib u fl-aqwa tiegħu. Għax iġħid. Alla ħares ma kienx hekk! Għax kieku kif setgħu misserijietna jlaħħqu mal-ħajja? Biex jhallisu l-qbiela 'l sid ir-raba' X'jilbsu? U x'jieklu, meta n-nies qiegħ-da tiżdied, il-ħajja dejjem togħla u magħha joghla l-kera? Mhux għalxejn li fit-tieiet djalogu jidher dak il-qtigħ il-qalb u dak il-biża' kollu fil-bidwi li ma jafx għadx tiġih sena ħażina li fiha l-qoton ma jagħtix u hu jimtela milja dejn.

(4) Patri Manwel Magri, S.J.: *X'Jgħid il-Malti jew Għerf blu Miktub tal-Maltin*, Malta, Stamperija tas-Salesjani, 1925, p. 25.

Kienu zmenijiet illi, kif inghixu l-lum, ma kienx fihom hajr. Tahdem kemm tahdem qatt ma taf fejn int : il-lum qiegħed ġo darek u fuq xogħlok, għada jidhru t-

Zmenijiet Koroh 'Torok, tmur tiġġieled u titef jew hajtek, jew ġidek jonkella taqa' lsir. In-nisa, imbagħad, imdejġin min-naħa l-oħra meta jkollhom iħallu darhom u jingabru ġewwa s-swar. L-aħbarijiet mill-Belt, "fejn iġhammar is-Sultan" kienu jiqdiemu sa jaslu fl-irħula jew f'Għawdex. u biex jaslu kien irid ikun xi badd li, bħall-Għawdexi tad-djalogu. jingala' minn pajjiżu biex ikun jista' jieħu 'l sħabu l-aħbarijiet tal-Gzira jew tal-Potenzi barranin. Żid ma' dawn li kien hawn serq bil-bosta, li bil-lejl kont tistenna jaqbeż xi badd fuqek, jagħtik xebgħa swat u jhallik għall-mewt, meta ma joqtlukx għal kollox. li t-triqat bil-lejl ma kenux imdawwla hliet, fl-ibliet, b'xi fanal 'il hawn u 'l hinn quddiem xi niċċa jew statwa, u jkollok bejn wieħed u ieħor il-faccata s-sewda tal-ħajja f'Malta f'nofs is-Sekiu Tmintax. U sa hawn naħseb li ma għaġġibhiex wisq l-Għawdexi tad-djalogu meta reġa' lura minn Malta u qal : "... dawk li dehru sinjuri qegħdin jitolbu : kollha mar-ru fis-saħta. Min mar 'lsir, min iżżewweġ, min siefer u min baqa'."

Imma l-ħajja għandha iktar minn wiċċ wieħed. U fost dan kollu niesna kienu jsibu ż-żmien biex imorru għall-fenek bin-nemes u għall-kaċċa tal-ħaġel. Kienu jaqtgħu l-morra u jilagħbu l-karti u kien hemm min kien jinsa d-dinja fix-xorb u fis-sokor. U lanqas ma kienu neqsin mid-divertimenti : kienet issir il-Kukkanja darba f'sena, nhar it-Tnejn ta' Karnival; kienu jagħmlu l-Arbli ta' Mejju fl-ewwel ta' Mejju ta' kull sena. u għalih kienu jitilghu l-psatas tas-Suq u l-kalessieri ta' Putirjal (5). Nhar Santa Marija kienet issir tiġrija tan-nies il-Belt, minn fejn il-Vitorja sal-Pjazza, u barra dan kien hemm it-ħlelaq tad-dgħajjes u tal-bhejjem, il-ġostri fuq il-baħar, il-festi u l-ispettakoli reliġjużi bħal purċissjonijiet u ċerimonji meta jġibu xi korpu sant, ngħidu ahna ta' San Ka'ċedonju tal-Furjana. Fost spettakoli oħra li għalihom kienu jidhru l-Gran Mastru, l-

(5) R.M.L. Ms. 1146, Vol. 2, p. 237: "1 Maggio 1773: Questa mattina, i Bastasi della Piazza e li Calessieri di Porta Reale salirono e lo presero, ed era molto pieno...".

Inkwizitur jew l-Isqof insemmu l-ginnastika tan-nies tal-kummiedja. Kienu dawn jġu minn barra, jimxu fuq habel stirat u jaqsmu minn fuq il-Palazz sal-bini msejjah il-Konservatorja. bil-kontrapiż f'idejhom u bi flixkun inbid fuq rashom (6). Għall-Kavaliери u għall-Maltin li setghu jifhmu, imbagħad, kien hemm it-Teatru. li għalih kienu jgibu kumpaniji minn barra, għalkemm kultant kienu jsiru kummiedji mill-Kjeriċi għall-poplu. Hekk f'Jannar tal-1755 saret il-kummiedja *Il Pazzo per Forza* il-Birgu, in-naħa tal-Habs ta' l-Isqof fejn kienu jsibuh bhala l-Abbatija l-Qadima (7). Ma' dawn inżidu wkoll il-laqqhat soċjali li fihom Maltin u Kavaliери kienu jiltaqqhu u jithalltu. Għalhekk insibu li meta, f'Lulju tal-1770, tgharras id-Delfin ta' Franza, damu tlitt ijiem shaħ sejrin bil-festini hawn Malta u fit-tieni jum sar ba'lu kbir u għalih stiednu lin-nisa Maltin u l-ballu ma spicċax qabel il-5 ta' filgħodu. Fi kliem il-kittieb ta' dak iż-żmien, "*Il Luglio, 1770: secondo giorno del festino con un ballo solenne dove intervennero le signore maltesi conversanti delli cavalieri e durò sino le ore 5 del mattino*" (8).

Semmejna l-kaċċa għall-fenek. Dak iż-żmien ma kenux joħorġu għall-fenek imħabba n-namra li kellhom għall-kaċċa

IL-Fniek

biss. Imma meta jaqbd u jew joqtlu fenek kienu fl-istess hin inaqqsu mill-qerda u s-saħta ta' l-uċuh li kienu jagħmlulhom dawn il-gerriema. Izda donnu kien ta' xejn; għax joqtlu fniek kemm joqtliu, in-nisel tiegħu ma setax jintemm. Fil-fehma tan-Naxxari fil-hames djalogu, il-fenek kien jahli kull ma jsib f'wiċċ l-art għad li bejn wiehed u iehor go Malta kienu jinqatlu mal-elf fenek kull jum. Għalkemm dan jidher numru kbir, m'għandniex ninsew li misserijietna kienu hekk imħabtin b'din il-biċ-

(6) Ibid., Vol. 1, p. 787: "*14 Febbraio 1754: Un saltimbanco caminò su la corda con contrapeso in mano et un fiasco di vino su la testa; la corda era legata al principio della piazza de Cavaglieri sin su la terraza della Conservatoria e procacciò dalla raccolta che fece 52 scudi*".

(7) R.M.L. Ms. XI, p. 475: "*16 Gennaio 1755: Nella Vittoriosa alcuni Chierici per divertimento loro e trastullo del Popolo e Clero, rappresentano una commedia intitolata "Il Pazzo per Forza"—addestrati dalla disciplina del Sr. Vittorio Griati, Cancelliere del S. Uffizio, e si rappresenta in un luogo vicino le carceri di Mgr. Vescovo chiamato volgarmente l'abbatia vecchia.*"

(8) R.M.L. Ms. 1146, Vol. 2, p. 44.

ċa li meta Ximenes (1773-1775), f'tit snin wara l-mewt ta' De Soldanis, ipprova jparti għall-gholi ta' hobż billi ma jhallix min jispara għall-fenek u hekk jitma' lill-poplu l-laham irħis, il-Maltin xegħ'u u qam agha kbir fil-pajjiż sakemm il-Gran Mastru kellu jnehħi l-bandu (9).

Iż-żewġ djalogi fuq iż-żjara tan-nisa għandhom importanza kbira għax juruna l-ħsebijiet u l-ħajja ta' żewġ klassijiet ta' nisa Maltin. F'wieħed niltaqgħu mal-mara tal-

In-Nisa

Maltin

klassi għanja u pulita, fl-ieħor mal-mara ta' haddiem ir-raba'. Id-divrenzja bejn dawn iż-żewġ klassijiet tidher taqta' ħafna minn bejn il-linji taż-żewġ djalogi. Mara waħda bis-seftura, jew ilsira, fid-dar; l-oħra mhux talli bla seftura, imma hija stess, u bintha, jaħdmu għad-dar: waħda tgerger għax bis-šhana ma felhetx ta-sal sad-dar ta' ħabiba taġħha, l-oħra fittxet isat u ħadet ix-xogħol magħha biex waqt li żżur lil ħabibitha tibqa' taħdem u ma titlifx żmien: waħda meta jehodha l-għatx tixrob l-ingazzata tal-luminata jew tal-lewż, l-oħra, għalkemm ma naqrawhiex, għaliha l-ilma biżżejjed biex jaqta' l-għatx. Imma mbağħad, ta' nisa li huma, it-tnejn jaqblu li ma għandhomx jařdaw 'il żwieġhom u għalhekk nisimghu 'l waħda tgħid li sa toħroġ miegħu għal dawra wara l-ikel biex ma thallihx waħdu u l-oħra nisimghuha tilminta li għandha salib għax ir-raġel imqareb wisq.

Meia l-mara tal-bidwi ħadet ix-xogħol magħha meta marret iżżur il-ħabiba taġħha. X'xogħol kien dan? Kien ix-xogħol tan-nisa li jġhodd minn żmien Żemżem: it-taj-

Xogħol

in-Nisa

jar għar-raddiena, ix-xogħol tal-ħjata u tal-kalzetta, il-ħdim tal-brieret tat-tajjar, it-tkebbib tat-tajjar fuq l-imgħazel, u x-xogħol tal-bizzilla. Dan ix-xogħol ulied Eva f'Malta kienu jaġhm'uh waqt li żewġhom ikun qed jaħdem barra, fil-għalqa—kwadru li jfakkarna fil-versi Ingliżi:

“While Adam worked and Eve span
Who was then the gentleman?”

U l-ilbies? Inħallu jitkellem, għax jaf x'igħid aktar minna. lil dak il-bidwi tat-tieni djalogu li kien qed ifittex tfaġġa

(9) Ara A. V. Laferla: *The Story of Man in Malta*, (Malta, s.a. p. 139).

**L-Ilbies
tan-Nisa**

għaż-żwieġ. Isma' x'qal: "Mur budha mill-Belt!... jew inkella ġib min jaqdiha, hejjiha ż-żarbun, maktur illamtat, il-manta!" U iktar 'il quddiem: "Niftakar li n-nisa dari jmorru

lebsin bl-ghonnella bajda għal fuq, imbagħad kienu jġibuha ħad-ra, fl-aħħar minn nett sewda tal-Burat, dana ż-żmien jew stammina jew harir. Aħdem, ja raġel, biex tlibbes il-mara!" Mela dak iż-żmien xeju inqas mil-lum il-moda tan-nisa kienet tiġi tiswa qabda flus. Imma mhux l-ghonnella u l-manta biss kienu jilbsu. Nafu minn għand kittieba barranin li ġew Malta u raw b'għajnejhom, illi dik il-ħabta n-nisa tagħna kienu johorġu barra d-dar b'wiċċhom imghotti — bħan-nisa tal-Lvant! Nafu wkoll li l-irġie' kienu jxiddu brieret kohol u jimxu ħafjin u li mħabba f'hekk kienu jsibu ruhhom aktar ħfief biex jixxabtu fuq ix-xwieni tal-kors. Naqraw ukoll li n-nisa tal-kampanja, bħalma għadhom sa żmienna, kienu jgħorru ż-żarbun f'idejhom u jxid-duh biss meta jkunu sa jidhlu l-bieb tal-Belt. In-nisa għonja, imbagħad, meta johorġu kienu jieħdu magħhom ilsira sewda liebsa l-istess bħal sidtha, biss waħda liebsa kollox harir u l-oħra lbies tas-suf (10). Saħansitra dak iż-żmien inbasset hawn Malta l-moda Franċiża u għalhekk, bħalma ġara l-Ingilterra u pajjiżi oħra, in-nisa tagħna riedu jwarrbu l-ilbies Malti biex flok u jilbsu lbies ieħor. Ara kemm, li hu De Soldanis, li kien kap-pillan tal-Kamerata, haila miktub fil-ġurnal tiegħu taħt il-jum 22 ta' Jannar, 1722: "*Nel tempo presente le donne hanno lasciato l'uso del manto col pizzo e si vestono con la gonella o di seta o di cottivella (?) tanto le onorate quanto le corteggiane, e però le signore alle chiese portano il solito manto di pizilla*" (11).

Għal ġod-dar in-nisa tal-kampanja kienu jilbsu l-geżwira, li De Soidanis ifisser hekk fid-dizzjunarju tiegħu: "*ella è formata di lino o cotone filato dalle donne tessitrici nostre, tinto azzurro, che col bianco sembra bordato. Per quanto io sappia non conosciuta questa voce dalle donne stranee. In campagna da tutte usato, da poche nelle città di Malta*" (12). Mill-ilbies tar-

(10) Ara l-istudju ta' Rev. C. L. Dessoulavy *Visitors to Malta from the 15th to the 18th Century* f'"The Sundial", Vol. 3, Nos. 4-8, June, 1940, p. 106.

(11) R.M.L. Ms. 1146, Vol. 2, p. 173.

(12) R.M.L. Ms. 143, p. 112.

U
tar-Rgiel

rgiel insemmu biss il-kapott, li l-aktar li kienu jilbsuh il-foqra biex jilqgħu l-bard tax-xitwa jew biex imorru wara xi mejjet għad-difna. *Kapott* kien l-isem kif kienu jsibuh in-nies tal-bliet, imma l-bdiewa, kif ighidilna De Soldanis, kienu jsejħulu *mantar*. Dawn u hafna tagħrif ieħor fuq l-ilbies Malti ta' dawk iż-żmenijiet jistgħu jingabru mill-manuskritti li hallew warajhom il-kittieba tas-Seklu Tmin'ax.

X'kittieba kienu dawn, u fuqhiex kienu jiktbu? Qegħdin nitkellmu fuq żmien il-Gran Mastru Pinto, f'it qablu u f'it warajh. Kien dan l-isbaħ żmien ta' kitba għal Malta. Kien hemm Prinċep li kellu għal qalbu l-mixi 'l quddiem tal-għerf u li kien iħobb jilgħabha ta' Mecenate u jippatronizza l-arti; kien hawn kavalieri studjużi li xtaqu jafu iktar fuq Malta u fuq l-ilsien Malti li, wara li nstabu ċ-ċippi li minn fuqhom Barthelemy sensel l-alfabet Fenicju, beda jitqies bhala muftieħ għall-ilsna Orjenfali. Barra dan, il-biża' tat-Torok kien naqas hafna u l-kwiet u s-sigurtà li gġib magħha l-paċi kienu jħajru għall-ħsieb, għall-kontemp'azzjoni u għall-kitba. Għalhekk kien f'din l-atmosfera li Malta rat jixxettel għadd sabih ta' studjużi, religjużi u mħumiex, li nfexxew jiktbu fuq kemm-il sugġett għax sabu min jagħmlilhom il-qalb. Ma setax jonqos li dik il-mewġa letterarja ma tkunx influwenzata minn barra, l-aktar mill-Italja u minn Franza, għax dik il-habta dawn iż-żewġ artijiet kellhom l-aqwa universitajiet u kienu xerrdu l-influwenza tagħhom mhux biss fuq Malta imma saħansitra fuq pajjiżi kbar bħalma huma l-Ingilterra, il-Prussja u r-Russja. Għalhekk hawn Malta dehru f'dawk iż-żmenijiet id-dissertazzjonijiet twal fuq argumenti xjentifiċi u storiċi, id-diskorsi jew aħjar panegierki u l-poeziji ta' tifhir lill-Gran Mastru u lill-uffiċjali għolja ta' l-Ordni. Imma meta dan id-duhhan intrefa' u mar mar-riħ, baqa' jidher ix-xogħol ta' siwi intrinsiku li kienu hallew il-kittieba ta' dak iż-żmien—l-inferess fil-qdumijiet storiċi li minnu harġu kittieba bħall-Konti Ciantar u De Soldanis, it-twaqqif ta' Akkademji li l-inseħbin tagħhom kellhom ismijiet pastorali—donnu d-diwi tal-moviment ta' l-Arkadja fl-Italja; il-kittieba ta' djarji u ġurnali bħal Ign. Saverio Mifsud, li barra l-ġurnal twil tiegħu, hallew l-Mss. l-ewwel 24 volum imsejha *stromata* fil-Biblijoteka, Fra

Gaetano Reboul, De Soldanis stess. u hüh, kif ukoll bosta u bosta nies oħra, biex ma nsemmux il kitbiet, biċċa minnhom manuskritti, tal-Padre Pelagio minn Haż-Żebbuġ, li fis-seklu kien jismu Bartolomeo Mifsud, il-Ġizwita Girolamo Manduca. it-tabib Giuseppe Demarco li halla kwadru ta' l-epidemjologija f'Malta ma' tul għadd ta' snin, Michel Angelo Grima, li kiteb fuq l-anatomija u għen fl-iżvilupp tal-kirurgija, u terġa' De Soldanis għall-istudju tal-Malti.

Nghaddu issa għal dehra oħra tal-ħajja — it-tagħlim. Ma noqogħdux insemmu fuq dawk li riedu jidhlu f'xi waħda mill-professjonijiet jew f'xi kunvent, għax dawn

**It-
Tagħlim**

Għall-iskop tagħna niehdu l-poplu kollu f'daqqa u nsibu li kien għadu nieqes wisq mit-tagħlim. Il-ħīja ta' dan kienet aktarx li s-snajja' u x-xogħol ta' misserijietna ma kenux jeħtieġu tagħlim wisq. Il-biedja u s-sajd, is-servizz fid-Dejma, fil-għases, u fuq ix-xwieni, ix-xogħol ta' l-imtiehen, ta' l-insiġ, tal-ġebel u tas-snajja' l-oħra li kellhom kull waħda l-konslijiet tagħhom, ma kontx trid tkun għaref wisq biex tagħmilhom, u x'aktarx li kienu jintirtu mill-missier għall-iben. Imma b'dana kollu min ried u seta' jhallas kien iġhallem 'l uliedu u b'surmastrijiet kien iġibilhom l-aħjar nies li kellna Malta. U dan ma kienx iġhodd biss għas-subien, imma għall-bnief ukoll. Ara x'nagraw fil-ġurnal ta' Ign. Saverio Mifsud fuq Marija Tereza, bint il-Konti Navarra, li wara kienet harbet minn Malta mas-surmast tagħha tal-Matematika: "*La Maria Teresa di gran spirito fù dal padre molto amata e la fece allevare con la coltura delle lettere; e già sapeva bene leggere e scrivere in Italiano, Spagnuolo, Latino e Francese; s'imparò la Musica, e sonava e cantava per eccellenza; s'imparò un poco di filosofia e belle lettere ed era erudita a maggiore segno, oltre il ballo, e giornalmente era applicata nella lettura di buoni libri e da poco tempo s'invogliò di studiare la matematica*" (13). Imma mhux b'daqshekk għandna nifhmu li l-klassi pulita kollha kienet edukata bħat-tiffa tal-Konti Navarra. Bil-maqlub, mill-manuskritti ta' dak iż-żmien naraw kemm kienu neqsin mit-tagħlim. U mhux is-sekulari biss: il-qassisin ma kenux xorta

oħra. De Soldanis ħallielna kwadru tajjeb tat-tifel li kien jilħaq qassis wara li jkun tgħallem fl-iskejjel tal-grammatka u wriena wkoll il-fruġha tan-nisa ta' l-ibliet li, daqs kemm ħassru l-kliem Malti fit-taħdit, spiċċaw biex, bħalma naraw il-lum fost xi nies taparsi puliti li minn għalihom jitkellmu bl-Ingliż, la kienu jafu jitkellmu tajjeb bil-Malti u lanqas bit-Taljan. Nisimghu x'kiteb il-Kanonku Għawdxi f'dan l-istess manuskritt : *“Parlando della lingua maltese, non intendo di far menzione di quella usata da certi uomini e da certe donne Vallettane, poichè questi, avvezzi ad ascoltare il parlare italiano e siciliano ed altro idioma dalli forastieri..... anno fatto perdere la vera e materna lingua, e la naturale e dilettevole sua pronunzia. Corre gran pericolo che in avvenire andrà alla peggio in loro bocca, perchè si gloriano, particolarmente le moderne femmine, per non dire ancora gli uomini effeminati di italianizzare il parlar maltese; così lo impastardiscono, lo corrompono e finalmente non sapranno mai ben parlare nella materna, ch'è la volgare, nemmeno nell'italiana, ch'è la commune”*. U iktar 'il quddiem jitkellem fuq il-Kleru u jgħid : *“Che ne diviene da questo? Appunto quello che non si aspetta, quello che non si brama da chi governa e regge le redini del Clero, perchè da ragazzi divenuti uomini ecclesiastici, sacerdoti, perchè avranno consumato il tempo nell'imparare mediocrementemente, per non dire malamente, la lingua latina, e peggio la disusata italiana, e dopo il consumo della loro più florida e verdeggiante età, certuni spiegheranno qualche cosa del Breviario, del Catechismo e del Concilio colla lingua materna, o coll'italiana che non capiscono, a memoria ed all'indovino ogni cosa. Che si dia a questi altro libro latino, altro libro Italiano, una lettera famigliare, certamente che subito in un palmo d'acqua, e meno, ritroveranno delle difficoltà di entrarvi nel mare a dare la spiegazione. Che scrivano questi in Italiano qualche fatto, o qualche lettera? No! come si vuol scrivere con una lingua che non si capisce e non parlasi?”* (14). U jekk ħawn min jahseb li De Soldanis kiteb hekk għax kien jaqbillu, għax kien rasu shuna fuq il-Malti, nisgħu mmorru fuq manuskritt ieħor miktub mhux minn wieħed Malti, imma minn wieħed Abati Boccadifuoco, Palermitan, fejn naqraw kitba satirika fuq in-nisa Maġtin, imnissla mill-għadd ta' kliem imħassar li bih kienu jin-

(14) R.M.L. Ms. 144, pp. 156-158.

qdedw in-nisa waqt li minn għalihom kienu jithaddtu bit-Taljan (15).

Din il-biċċa twassalna għall-qagħda tal-Kleru f'Malta. Minn dejjem il-qassisin u r-religjużi l-oħra hadmu biex isemmgħu l-kelma t'Alla fost in-nies ta' dawn il-

II- Kleru

gżejjer u minn dejjem inqdedw bil-Malti biex fisseru lill-wemmiena l-gmiel tal-Fidi u t-tagħlim tal-Knisja. Imma qatt daqs daż-żmien li qed insenmu ma nsibu għadd ta' predikaturi tajba li l-kelma tagħhom kienet tiġbed in-nies kull fejn imorru. Issa dan kollu kien geġ mill-ħsieb sabiħ li kellu l-Kanonku Borg fl-ewwel snin tas-seklu, meta fetiħ oratorju biex fih il-kjeriċi Maltin jitgħallmu s-sengħa ta' l-oratorja (16). Fost il-qassisin u l-patrijiet li l-iktar issemmew, sew bħala predikaturi bil-Malti kemm ukoll bit-Taljan, insibu l-Kanonku D. Pasquale Grima, Arċipriet ta' San Pawl, D. Fr. Wzzino, li kien konfessur ta' l-Isqof Alferan u kiteb l-ewwel Duttrina bil-Malti fl-1752, il-qassis G. B. Falzon, il-Patri Pelagio minn Haż-Żebbuġ, D. Paolo Grima, Ign. Saverio Mifsud, De Soldanis innifsu u l-Patri Dumnikan Ardito, li Mifsud fil-gurnal tiegħu jsejjaħ "*predicator acclamatissimo in lingua maltese a tal segno che quando predicava vi concorreva un popolo incredibile di uomini e donne; e però veniva spesso chiamato nei migliori pulpiti*" (17).

Tassew li, bħalma qal De Soldanis, dawn il-predikaturi qatt ma taw każ kif kienu jiktbu l-Malti tagħhom, kif lanqas

II-Malti u l-Kleru

ma hasbu biex jinqraw u jintrefgħu l-priedki tagħhom minn ta' wraġhom. Imma b'danakollu dak iż-żmien issawwar l-istil retoriku, imħeggeġ u qawwi, għalkemm il-ħsieb mhux profond,

(15) R.M.L. Ms. 1, p. 19. L-isem ta' dil-kitba huwa: *Intermezzo in cui la forza consiste nella maniera con la quale si discorre in lingua italiana corrotta, composto dall'abate Boccadifuoco Palermitano, il quale portatosi in Malta per essere ricevuto Fra Cappellano Conventuale ad osservata la maniera con la quale parlano corrottamente le donne maltesi in italiano, compose il presente intermezzo che restò molto accetto, e di gusto universale. Fost oħrajn naqraw kliem bħal dan, bejn sinjura u seftura: "Tu non senti? Ara min"; "Cui vinni il furastier mirħbah-biħ"; "Mustra lu musbieħ" jew din l-oħra: "Mi farò di li gridati: gioia, qalbi, imxi mur"*

(16) R.M.L., Ms. XI, p. 474.

(17) Ibid, p. 659.

li baqa' niezel mas-snin sa dawn iż-żmenijiet tagħna. Għal raġunijiet oħra nsibu li l-Kleru Malti dik il-ħabta beda jagħraf il-ħtieġa tal-Malti biex iħares lilu nnifsu u ma jhallix iktar li l-aħjar karigi tal-Knisja jehduhom il-barranin. Għalhekk kemm-il darba qamu u haqquha biex ma jiġux nominati Kappillani tal-Kattidral li ma jkunux jafu bil-Malti, u fl-1555 il-Kunsill Popolari laqa' 'l Baldassare Cagliares bħala Isqof sewwa sew għax kien jaf bil-Malti, waqt li żmien wara l-Kanonici u l-Kleru Malti ma qagħdux għan-neputi ta' l-Isqof Cocco Palmieri bħala Vikarju ta' Malta għax ma kienx jaf bil-Malti (18). Dan jurina li ma kienx haġa ġdida meta, f'April tal-1770, l-Isqof magħżul, Pellerano, mar iżur il-Kapitlu fil-Kattidral ta' l-Imdina, u l-Kanonici talbuh biex ma' tul iċ-ċerimonja jithadddu bil-Malti, u hekk sar. Mill-Kattidral Pellerano baqa' sejjer għand is-sorijiet ta' San Pietru u dawn ukoll riedu li l-kliem isir bil-Malti (19).

Mela kollox ma' kollox il-Kleru baqa' jmessxi sewwa l-merħla ta' Kristu fit-triq ta' l-Imghallem. U mhux biss, imma, kif kellu jiġri wara, il-Kleru mexxa wkoll lill-poplu fit-taqbida għall-helsien meta kien meħtieġ. Mhux b'daqshekk ma kienx hemm reliġjużi li taw fil-għajn għan-nuqqas ta' ubbidjenza tagħhom. Naqraw li darba minnhom ħarġet ordni biex ma jithal-lewx il-patrijiet joħorġu iktar weħidhom imma tnejn tnejn, u jitbiddlu ta' sikwit, u din l-ordni għoġbitu wisq lill-poplu "*perchè per l'addietro erano i detti molto devianti dall'osservanza, uscendo soli in qualunque ora, di buon mattino, mezzo giorno, sino la Ave Maria, pernottare in casa dei parenti, entrare in qualunque casa, osteria e botteghe*" (20). Imma dawn kienu każi li ma jiġ-

**Imġiba
ta' xi
Reliġjużi**

(18) Ara Mons. A. Mifsud: *Ricordi del Passato* l'Archivum Melitense, Vol. 3, Nos. 3-4, p. 109.

(19) R.M.L. Ms. 1146, Vol. 2, p. 13: "*17 Aprile 1770: Il Vescovo cletto si portò nella Cattedrale a render la visita al Caplo. e Lo condussero alla Chiesa al adorazione del Smo., e di poi alla sala Capitulare. e chiesero i Canonici al Vescovo di parlare in Maltese in tutta questa cerimonia e così si è fatto, e servitolo con tre passati di frutta gelati e tre passati di mantecati... Finito questo si portò dalle Rde. Monache di S. Pietro, parimenti gli fecero istanza che parlassero in lingua Maltese, e gli donarono un bel bocchetto.*"

(20) R.M.L. Ms. XI, p. 421.

rux kuljum, u għandna għax nifhmu li l-biċċa l-kbira tal-Kleru li kien jinzerta l-Belt kienu jidhlu mhux fil-ħwienet u t-tvieren fejn kien jidhol kulhadd, imma f'dik il-lukanda li kien hemm fi Strada Stretta, ftit 'il bogħod mill-kantuniera "Tal-Fama" (Triq Irjali ma' Triq l-Isqof), miżmuma minn wiehed Vella mlaqqam "Sarguna", fejn il-qassisin tar-rhula kienu fpoġġu meta jkunu l-Belt. "... e la sua taverna era accreditata con gran concorso precisamente dalli preti di campagna quali ivi si ritiravano venendo per un għorno in città" (21).

Minn dawn l-elementi, u minn oħrajn li ma daħlux f'dan l-istudju, kienet imsawwra l-ħajja f'nofs is-Seklu Tmintax. Dehriġna li keilna niktbu dan kollu u nisiltu b'cejjeċ minn ġurnali u djarji ta' dak iż-żmien biex ninqudew aħjar b'nies li raw b'għajnejhom u għexu huma nfishom il-ħajja ta' dak iż-żmien. Jekk xi ftit minn dak li għedna jidher li mhux għal kollox ġdid għax xi ftit minnu għadna narawh u nisimghuh il-lum, jeħtieġ niffakru li d-drawwiet qodma jdumu l-mijiet tas-snin biex imutu għal kollox, li fis-Seklu Tmintax il-ħajja bdiet tiehu sura ġdida u ssir aktar ċivilizzata u għalhekk iktar komplikata u mħabbla kif għadha sal-lum. U biex napprezzaw sewwa dak li sa naqraw jeħtieġ nerggħu lura, għal hin wiehed, f'nofs is-Seklu Tmintax, naraw bil-għajnejn u nisimghu bil-widnejn ta' misserijietna l-qodma. Jekk nagħmlu dan, inkunu nistgħu nisimghu t-taħbit tal-ħajja ta' mitejn sena ilu, u nidhlu fl-ispirtu taż-żmien li huwa n-nifs u l-ħajja ta' kull kitba.

(21) Ibid., p. 656.

Id - D j a l o g i

I.—DJALOGU BEJN ŻEWĠ BDIWEA FUQ L-AHBARIJJIET (*)

- M. Sahha, xbini, mnejn ġej b'dil-ġhaġla?
- T. Alla jagħthielna. Ġej minn Malta dalwaqt (1).
- M. Għalhekk int fuq qaddek?
- T. X'tarali iżjed minn nies?
- M. Intant x'jingham minn ġdid fl-art l-oħra?
- T. Kull min għandu jiswielu, min ma għandu xejn jista' jsaqqi l-hass. Domt erbġha u għoxrin siegħa ikla waħda għa-milt: swietli fuq il-patakka (2).
- M. Min imur f'dar in-nies dejjem imur minn taħt. Inti jaqaw ma kontx tafu?
- T. Mingħajr bżonn ma kontx niħarrek minn dari.
- M. Għidli xi smaġt, għar-ruhek, għaliex ahna hawn qatt ma nisimġhu xejn.
- T. Ilmaħt is-Sultan(3) donnu warda tiftaħ. Rajt is-Sultana (4) u makbar u mesbaħ ma hi (5) ma t'falli hasra, għaliex

I.

(*) Fid-djalogi I-V l-ittri *M* u *T* qegħdin għall-kelmiet *Mistoqsija* u *Tweġiba*. Fl-original l-ittri huma *D* u *R*, i.e. *Domanda* u *Risposta*.

(1) *Dalwaqt*: (flok *dan il-waqt*). Issa issa, Aktarx li biha l-lum infissru minn hawn u f'tit ieħor. Qabbel il-kelma Ingliża *presently* li għandha t-tifsira ewlenija "now, at once, immediately" imma biż-żmien inbidlet u saret "soon, before long".

(2) *patakka*: Biċċa munita qadima li kienet tiswa erbġha rbġhajja. Sa qabel il-gwerra, tal-haxix u tal-hut kienu għadhom jixtru l-biegħa tagħhom u jgħoddu bil-hbub u l-patakki għalkemur imbagħad kienu jbiegħu lill-pubbliku bis-soldi u bix-xelini. "Patakku" għadek tisingħu bhala laqam.

(3) *Sultan*: Il-Gran Mastru. Hekk kienu jsibuh il-Maltin fi żmien l-Ordni. Qb. frażijiet bħal *fejn iġhammar is-Sultan* i.e. il-Belt, *Bieb is-Sultan*, *Gnien is-Sultan*, *il-ħabba tas-Sultan* u oħrajn. Hawnhekk qed iġhid għall-Gran Mastru Pinto.

(4) *sultana*: Hawnhekk t'fisser ix-xini sultana li kienet għadha kif waslet Malta. De Soldanis ifissriha "nave corora Ottomana". Qisha dik li l-Ingliżi jsejġu "flagship".

(5) *makbar u mesbaħ ma hi*: Aktar ma hi kbira u sabiħa. Forma mibnija mill-pronom indefinit *ma* u r-raba' sura tal-verbi *kiber* u *sebaħ* li l-lum hija mejta fil-Malti. Ta' l-istess għamla huma xi kelmiet oħra bħal *maqwieħa* li De Soldanis stess jagħti fid-dizzjunarju manuskritt (p. 30) u *mogħliħ*, li jiena ġbart f'talba qadima minn Għawdex fejn hemm il-vers *għal makbru u għal mogħliħ*.

jinghad li targa' mnejn giet. Is-Sultan ta' Franza bi flusu jehodha u jroddha lil sidha(6). Min ha x'ha? Wara l-ferh nis-magghom ighidu li jigi l-biki. Kemm dmija, kemm gid, kemm nies? Kollox mar f'hakka ta' ghajn! Dawk li dehru sinjuri, qeghdin jitolbu; kollha marru fis-sahta. Min mar ilsir, min izzewweg, min siefer u min baqa'.

M. Essa ghalfejn tigbdilha?

T. Ghad-dar li hi fin-Nadur.

M. X'gibt li martek u 'l uliedek?

T. U la mara u la wlied ghandi. Qieghed ma' ommi gha-guza(7). Jiena f'Malta xi wiehed ried johtobli. 'Ma nibza' min-nisa Maltin: jidhru sbieh minn barra, ghakar minn gewwa. Ahjar gild minn taghna li nafuh minn hamsin baqra Maltija.

II.—IL-BIDWI GHAZ-ZWIEG

M. Ma baqa' zmien ta' xejn. Żwieg xewk! In-nisa jridu huma jamru(1) b'zehmiethom, iharsu lejn żwieghom meta jridu minnhom.

T. Jekk niżzewweg minhabba f'ommi ghaliex saret hafna u ghakka(2). Ghegla la qatt kelli u la ghandi. Matbuni wisq. Qatt ma tajt widen! X'naf nehlix fl-ahhar xi wehla minghajr hsieb? Nismagghom ighidu li qabel ma jinghaqad iz-żwieg f'dina d-dinja jkun maghmul fis-Sema erbghin gurnata qabel. Kieku

(6) *jehodha u jroddha lil sidha*: Qed ighid ghall-grajja li fuqha G. A. Vassallo bena l-poema epiku tiegħu "Il-Gifen Torik". Fl-1760, waqt li hawn Malta kienu qed jifirru bit-tluġh ta' Ferdinandu fuq it-tron ta' Sqallija, deher bastiment barra l-Port, Kien jismu *La Corona del Gran Signore*, u kienu gebugh Malta l-irsiera Insara ta' fuqu li gamu ghat-Torok u qatluhom fejn il-gżira ta' Stanchiò. L-Ordni laqagghom bil-ferh imma s-Sultan Tork hedded li sa jigi jabbat ghal Malta u hawn-hekk indahlet Franze biex issewwi l-bieca u wegħdet lit-Tork f'isem il-Gran Mastru li l-bastiment kellhom iregghuh lura. U hekk sar; u meta l-Kavaleri, taht skorta ta' frejgata Françiza, wettqu l-wegħda tagħhom, kienu milqughir tajjeb hafna f'art it-Torok. (Cf. Laferla: *Man in Malta*, p. 133).

(7) *ghaguza*: Mara xiha. Kelma li għadna ngħidu fil-qawl: *Għal-hekk il-ghaguza ma trida tmut, ghax iktar ma tikber iktar titghallem*. Nisimghuha wkoll meta lit-tfal, l-iktar fir-rhula, ingħidulhom li f'nofs ir-Randan jixhtu l-għaguza mina fuq il-bejt tal-Knisja.

II.

(1) *jamru*: jordnaw, jikkmandaw.

(2) *ghakka*: xiha hafna.

ma rridhiex la żaġżuġha u la kbira, la sabiħa u la kerha, għaliex ma kekux irrid noqgħod inharisha, nixtieq inghammar kif Alla jrid. Mur ħudha mill-Belt u għid li hi tiegħek martek! Jew inkella ġib min jaqdiha, hejġilha ż-żarbun, maktur lamtat. il-manta⁽³⁾. F'kelma waħda, irridha tiegħi waħdi, mhux tiegħi u ta' Suq: irridha tiegħi mhux jien tagħha. Ma jiniex żaġżuġħ iżjed, sirt bis-sniu u ekemm⁽⁴⁾ ix-xaġġar ma bediex jixhieb.

M. Alla jaġhtik xorti tajba, u li ssib mara għal qalbek, għaliex wisq nara li ż-żmien tbidel. Niftakar li n-nisa dari jmorru lebsin bl-għonnella bajda għal fuq, imbagħad kienu jġibuha hadra, fl-aħħar minn nett sewda tal-Burat⁽⁵⁾, dana ż-żmien jew stamina jew harir. Ahdem, ja raġel, biex tlibbes il-mara!

T. U għalhekk il-għaks kullimkien.. Alla jhennik!

III.—BEJN ŻEWĠ BDIĒWA FUQ IX-XOGHOL TAL-QOTON

M. Mnejn ġej?

T. Mir-raba' tiegħi.

M. Kif imur il-qoton tiegħek?

T. Għad ma bdejtx indomm⁽¹⁾. Donna sabiħ. Il-ġewż imtela. Ma niddawwarx ma nibda ndomm.

M. Dina s-sena kulhadd jista' jżżiżiħajr 'l Alla u jiftaħar bih.

T. Kellna bżonn, għaliex bih jahtieg inħalisu lil sid ir-raba', nilbsu u nieklu. Kemm ġid iġib dal-qoton lin-nies! Dari

(3) *manta*: Inhallu 'l De Soldanis innifsu jfisser dil-manta x'kienet: "Oggi indica solamente una veste di donna maltese sempre nera e di seta con cui si cuopre da capo a piè benchè dalla stessa involta copre poco più di mezzavita. Non v'ha donna civile nelle città nostre che non usa il manto osia Manta..." (Ms. 143, p. 344). M'hemmx divrenzja kbira bejn il-Manta u l-Mant li ngħidu fuqu iktar 'il quddiem.

(4) *ekemm*: Forma djalettali m'n n għalkemm bit-tifsira ta' "biex ma ngħidx, bil-kemm, għal ftit". Għadha tingħad fir-rħula imma ma tinsabx fid-dizzjunarji.

(5) *Burat*: Xorta ta' drapp tas-suf. Qb. it-Taljan *buratto* li tfsiser "tessuto rado di crine con cui si montano stacci, passatoie, eċċ." u "sorta di stoffa rada e trasparente" (Zingarelli).

III.

(1) *indomm*: Fix-xogħol tal-qoton *iddomm* jiġifieri toħroġ il-qoton biż-zerriġha b'kollox mill-fosdqa jew hliċfa.

jinżara' dak li sarsar (2), il-lum jitbejjiet (3), kull art tagħmlu u ma jintilifx xiber art. Il-ghageb kif f'sebgħajn art imqaxxa jitla' tlitt ixbar u jagħmel il-gewż. Hadd ma jaf sewwa kemm ġid tagħmel l-art tagħna. F'tit trab fiha, ma dik li fiha ġġib ġid wisq. Min kien jista' jaraha mitt sena ilu, dak iż-żmien kollha b'at, il-lum kollha moksura (4) imsewwija u mdemna (5). Kull ġid wieħed jieħu minnha. Qatt jaqaw tibqa' mistrieħa? F'sena waħda xi drabi fejn hemm ilma hija tagħmel tliet btan. Kif ma tridx li xi raba' jagħmel? Minn hawn ġej li l-qbiela tant għaliet u ssemmen lil sidhom. Min kellu fi żmien hamsin skud tal-qbiela l-lum għandu bl-anqas mitejn. In-nies kotrot, il-hwejjeg tal-lbies u ta' l-ikel gholew u aqqal sar il-kera. F'niena t'Alla li nistgħu ngħixu bi hwejjigħna, u li l-art tagħti kemm nieklu s-sena kollha!

M. Tabilhaqq, għax is-Suq bil-hwejjex u frott mimli s-sena kollha.

T. Din hija barkat Alla.

IV.—FUQ IŻ-ŻWIEĠ TA' TIFEL BIDWI

M. Ġejt għandek, xbin! Għandi nkellmek jekk wa intix mexgħul (1).

T. Għaddi u merħba bik u oqgħod.

M. Kif tmur il-mgħallma (2).

T. Emminni konna ġejjin flimkien: li konna nafu li nsi buk battal (3) kieku ġejna.

(2) *sarsar*: Skand il-qlib bit-Taljan li ta De Soldanis fil-*Ms.*, dil-kelma tfisser dak il-qoton li jinbet, "*quel solo che vi nasceva*".

(3) *jitbejjiet*: jinżara' f'hofor fit-trab li jissejhu *bejtiet*.

(4) *moksura*: Hekk hemm fl-original. Jinkiteb u jingħad aktar *miksura*.

(5) *mdemna*: Fl-original hemm *mdemna* imma jidher li trid tigi *indemmla*. De Soldanis kiteb sew kif semagħha, u Ghawdex għadha sal-lum l-l tinbidel f'*n*, eż. *mena!* flok *mela!*

IV.

(1) *mexgħul*: inħabbat bix-xogħol, okkupat. P.P., li għadu jin-stema' f'xi rhula t'Ghawdex, minn *xagħal*, il-lum mejjet fil-Malti. Nisimghu iktar *inxiegħel*, mit-tielet sura muissla *xiegħel*, bħal *imgiegħel* minn *giegħel*.

(2) *il-mgħallma*: Jingħad aktar *l-imgħallma*. Tfisser *martek*.

(3) *battal*: m'għandekx x'tagħmel, bla xogħol. Mill-istess għerq għad fadlilna *batal* fit-tagħlim tad-Duttrina: "La ssemmix l-isem t'Alla fil-*batal*", u *btajjel*, pl. ta' *btala*, fil-Preċetti tal-Knisja: "Isma' l-Qud-dies fil-Edud u l-*btajjel* kollha."

M. Darb'ohra ġibha miegħek; u t-tfal k'f inorru?

T. Tajbin; huma l-htija li jiena ġejt. Ghandi Kuzza (4) li t-farfret qiegħed naħseb għaliha biex inżewwiha. Xejn ma naf 'il min noħdilha. Hija donnha ħarufa fid-dar, bieżla kemm għaxra; ma l-frott la jsir trid taqtgħu. Qawwiya bħal baqra.

T. Jien nafha, donnha tebqa ta' warda! Lil min trid toħdilha? Min ħatabbielek?

M. Inġhidlek is-sewwa qatigh hatbuha. Jiena kif rasi marfugħa biha ma kekux irrid nagħti l-widen; sehebti donnha raddiena tizzonzonjani (5) biex inżewwiha. għaliex hemm l-oh-rajn għadhom ġejjin u kull jum qegħdin jaqbzu. F'min naqbad ma nafx. Hatab wieħed Malti, iehor minn hawn. Ara ftit xi tgħidli?

T. X'jagħmlu dawn il-għozżieb?

M. Il-Malti jgħidulek li hu fuq qaddu. X'naf lux minn dawk li minn hanut jidhol u mn'iehor johroġ! Il-lum l-inbid u l-logħob tal-karti kulhadd jafhom. Ma ridtx kieku li tehel la ma' lagħab u la ma' xi xarrâb għaliex hwejġi jmorru fil-ħala. Dak ta' hawn imbagħad int u jiena nafuh. Għażeb għadu żagħ-żuġħ; li ma kienx iħobb it-tverna, fejn fiha kull tant jilgħab il-morra o għat-tin o għall-inbid (6), u li ma kienx wisq drabi jagħmel lejlu u nharu (7) kieku ma jiniex naħseb.

T. U għidh l-lum fejn issibu dak il-għażeb mingħajr im-na? Aħna konna bħalu u żgħażagħ, u għozżieb għalhekk bqajna. Għażeb jaħseb t'għażeb, miżżewweg ta' miżżewweg. Ġej minn nies li tiswa, għandu l-ġid u għandu l-ħila. Usalna fi żmien li ma hemmx fejn tihtar. Iz-żwieġ bħall-qara' twil, waħda twila u oħra mgħawġa; u bħall-ħjar waħda helwa u oħra morra. Mur rodd is-salib għal wiċċek, għid 'il sehebtek, sejjah il-ħuttab u fitfex orbot qabel ma jdejjaq qalbu u jmur jagħti l-

(4) *Kuzza*: Isem ta' tifa, vezzeġġjativ ta' Domenicuzza.

(5) *tizzonzonjani*: thegġiġni, titlobni bla heġu. Verb denominativ minn *żunżân*, mibni fuq it-tifsila tal-verbi mdaħħlir fil-Malti mill-Is-qalli jew mill-Ingliż, e.g., *iffanjarunja, skiddja, irrefja*.

(6) *o ... o*: Mhix frażi Maltija. Aħjar *jew ... jew*.

(7) *jagħmel lejlu u nharu*: Skond De Soldanis tfsisser jghaddi l-lejl kollu fid-divertiment, *perdeva le notti intore al divertimento*.

maktur u l-hatem (8) x'imkien ieħor u tibqa' bħal xemx f'nofs in-nhar.

M. Ma kekux tghid hażin; 'ma qabel San Ġwann li ndaħhal it-tagħam u nsemmen il-majjal il-mara ma thallinix għaliex trid thejġilha l-meħba (9). Għandna raġun ma nifirhux bil-bniei meta jsiru (10) bħal bis-subien. Sejra taħlini u tneżża' dari.

T. Kellek taħseb qabel. Martna (11) ma għamlux hekk? Hekk jagħmlulra wliedna.

M. Meta, haqq dini, nkunu żgħażaġh bħal żgħażaġh naħsbuha! Alla jhennik!

V.—BEJN KAĊĊATUR U BIDWI

M. O xbini, għal fejn tiġbdilha?

T. Għal raħli.

M. Fejn int immnissel?

T. Min-Naxxar.

M. Hsibtu minn kliemek.

T. Hej, mhux ta' ffit. Int għal fejn b'dawn il-klieb u b'dawn in-nies?

M. Sejjer għall-fenek, u għandi n-nemes biex inermis-hom.

T. Ġejt f'waqt tajjeb, issa smajt li għadda wieħed bħalek kaċċatur li ħa fuq il-hamsin. Mur in-naħa ta' Qbar il-Lhud. iġbed għall-Mellieħa u għat-Torri l-Aħmar li ssib.

M. Tgħid ħalla xejn urajh?

T. Il-mitt qaddis! Qatt jinfeħm dan in-nisel! Hela kull

(8) *tagħti l-maktur u l-hatem*: Żewġ drawwiet qodma fiż-żweġijiet Maltin. Malli l-gharajjes *jagħtu l-maktur* kienu jitqiesu "marbutin". Wara li *jagħtu l-kelma l-gharus* kien jibgħat lill-gharusa l-ewwel riġal u dan kien ikun żewġ hutiet marbutin b'żagarella u ċurkett (hatem) f'halq waħda minnhom b'sinjal ta' fedeltà.

(9) *meħba*: De Soldanis ifssiha *il bisognoevole per lo spozalizio*. Riġal li, min-naħa tal-gharusa, kien ikun maktur bil-bizzilla lill-gharus u qmis irrakkmata lil kull wieħed minn niesu. Nies il-gharus imbagħad kienu jagħtu ġiżirani, pużati, manilji u djamanti. Din il-kelma hi forma irregolari ta' nom mimmat mill-verb mohfi *hieħ*, li missu jagħmel *mħiba*. Preca jgħidilha li l-plural ta' *mħiba* huwa *mħbiet* (*Malta Cananea*, p. 347).

(10) *isiru*: jitwiġdu. Kelma li għadha tingħad hafna Għawdex.

(11) *martna*: In-nisa tagħna. Kelma li ma tingħadx wisq.

ma sab f'wiċċ l-art, għad li dali dali (1) joqtlu u jiehdu. Il-gżira tagħna, jekk tagħmel tajjeb il-kont, bejn waħda u oħra jintqatlu elf fenek kuljum. Ma tmurx għal-liebrri u għall-ħaġei? Dak ikel!

M. Li kienu jinqabdu dawna kieku nblew minn din l-art. Tridx tixrob? Ixrob mingħajr ilma. tridx il-qargħa (2)?

T. Ailla jagħtina s-saħħa. Ma ridtx iżjed għaliex iħawwadi mohħi.

M. Insibux ilma għax-xorb dik in-naħa?

T. Aqla' x'tiekol. X'tixrob issib, u nixxigħat li jisquk.

M. Hemmx kaċċaturi oħra qabli?

T. U għax hemm tibża' li ma ssibx? Mur. mur. U jekk int u għaddej tħallili xi wieħed, af li naf nieklu

M. Għaliex le? Mur bis-sliema.

VI.—KUMPLEMENTI BEJN IN-NISA PULITI META JAGĦMLU ŻJARA (*)

V. Saħħa s-sinjurija tiegħek.

P. Saħħa lilek, sinjura, merħba bik u lil min għandek. Fatma (1), huđiħa l-mant (2) u l-għonnella.

Fatma: Dalwaqt, sinjura. Ejja, sinjura sidti, agħti f'idejja l-mant, jiena nitwieħ. Ġib hawn l-għonnella (3) nerfagħha mal-mant.

V. Issa naf feju jiena. għereqt wisq sa ma wsalt, għaliex

V.

(1) *dali dali*: dlonk, ta' sikwit hafna, il-ħin kollu.

(2) *qargħa*: għamla ta' qargħa jgħidulha "tal-fliecken" jew "tal-għaniq", biex fiha tqiegħed inbid, ilma, eċċ., għax-xorb. Kienu jehduha magħhom fl-għlieqi jew meta johorġu. Qisu l-*water bottle* tal-lum. Hawnhekk kienet mimlija bl-inbid.

VI.

(*) Fid-djalogi VI-VIII l-ittri V u P hallejthom bħal ma kienu fl-original u q-għdin għall-kelmiet *Visitatore* u *Padrone*.

(1) *Fatma*: isem ta' lsira.

(2) *mant*: Naqraw x'kiteb De Soldanis fin-nota li halla fuq dil-kelma: "Questo è un abito da donna singolare nel mondo. Tutto di seta nera prende tutta la vita da capo appià fuorchè la parte anteriore, alzato da due fianchi e sostenuto dalle braccia posando le mani sulla pancia".

(3) *għonnella*: Nerġġhu ninqew bi kliem il-Kanonku Għawdxì: "abito maltese donnesco. Usano le signore donne maltesi di portar questa veste nera per uniformarla al manto, e nelle viste sempre si leva via col manto".

barra hemma l-ghomma wisq (4). Emminni ma flahtx nasal (5).

P. Nemnek għax aħna hawn maħruqin bix-xemx u l-ghomma ma tongosniex. Strieh, hemm is-siġġijiet, oqgħod, hal-li nistgħallek ftit.

V. Naf inghidlek li jien għandi bżonn.

P. Hu l-iehor għax dak għali għalik.

V. Kif trid, hdejk noqgħod b'rihet hekk.

P. Ma nistax nagħmel kif irrid, f'kuġl waħda rrid inkun jiena, għandi Għajxa (6) jekk ma nniggiżhiex ma titharrekkx.

V. Xejn ma nistaghgeb, għax tiegħi aghar minnha.

P. Hu l-ingazzata u ixrobha.

V. Ma nhobbx ta' limunata, nieħu minn tal-lewż.

P. Xinhu li jingħad barra mill-ġdid?

V. Dana ż-żmien in-nies ma jtkellmex hliet fuq il-miġja tat-Torok.

P. Tgħid dal-vjeġġ jew dina d-darba jiġu? Ma nistax nemmen qatt li jiġu. Stambur wisq bghid minn Malta. Is-Salib beżziegħi (7). Qatt ma għamlu l-prova meta haduha magħna. Jafu t-Torok kemm demm ċarċeru f'dina l-art. Jistgħu jagħmlulna d-deni, akbar ikun tagħhom. Aħna nisa li ma nistgħux ingħibu l-armi jkollna nbatu. Alla jaf fejn ikollna ningħalqu. Il-għalqa għalina huma t-Torok. Ir-rġiel, balla jisimghu u jaraw; aħna magħkes nisa (8) nisimghu u ma narawx.

V. Hekk hu. It-tbatija hi għan-nisa. Hu kif inhu, aħjar il-magħżel mill-azzarin. Ikun kif Alla jrid.

P. Xejn ma tibża'. Is-slaten kollha magħna. Il-Gran Tork jaħseb u jara x'inhu sejjer jagħmel. Kulhadd ha l-azzarin. Is-swar imdawrin bil-kanuni; ix-xtut iżjed u iżjed. Ghawdex qel-

(4) *hemma l-ghomma wisq*: Għadna sal-lum nisimghu kliem biz-zieda ta' a jew i, eż. *hemhekka* u *hawnhekka*, *hinni*, *hemmi* u *mhemmir* (Nadur-Ghawdex).

(5) Fuq din is-sentenza De Soldanis jikteb: "nella città Valletta, come non troppo grande, le donne vanno appiè a far le loro visite. Il-clima da sè è caldo, così non manca il sudore".

(6) *Għajxa*: Aktarx isem ta' lsira oħra, għax iktar 'il quddiem naqraw "Siegħ il-Għajxa biex tgħinni". Għajxa għadna ngħiduha f'sens ta' tmaqdir.

(7) *Beżziegħi*: li jbażza'. Mhux bħalma xi drabi rridu nfissru biha l-lum, li jibża'!

(8) *magħkes nisa*: minnat b'tifsira kollettiva: Tfisser l-imsejkna nisa magħkusa.

leṭ bil-Belt ġdida (9). Sa Kemmuna mimlija bil-bronż u ḥadid. Jien ma nemminx li t-Tork jiġi, ma għandi fidi f'Alla u f'San Pawl li jekk jiġi, jiftakar u ma jiftaħarx.

V. Hekk hu. Il-Papa bagħat ukoll erba' xwieni, żewġ pin-kotti u magħhom kull ġid għal Malta, u kull ma hemm bżonn kontra l-ġhadu. Ohti, sejra mmur. Wasal il-ḥin. Fatma, new-willi l-ġhonneila u l-mant biex immur.

P. Għala hekk fisa (10)?

V. Jidhirlek fisa? Dallam!

P. X'tibza' ? Hemm id-dawl tal-qamar .

V. Inghidlek. Wara l-ikel żewġi jrid li l-lejla bħalma dari jmur idur dawra u naħsieg inkun miegħu u mmur għad li jiena għajjena, għax biex inghidha f'waħda, ma nħallihx waħdu. L-iżjed għax bil-lejl. Ma' dawn ir-rgiel trid toqgħod magħhom bix-xemgħa tixgħel.

P. Titkellem ma' min hu mġarrab. Fatma, libbisha. Sewwilha l-ġhonnella. Qegħidilha l-pern f'nofs ġbinha.

Fatma : Dalwaqt, sinjura. Sieh il-Għajxa biex tgħinni.

P. Ma tafx kemm hi ratba?

Fatma : Kollox ḥlist.

V. Sinjura ruhi, inħallilek il-lejli tajjeb.

P. Buonasira. Alla jiġi miegħek. Selli wisq għas-sinjur. Tiddawwarx ma tarġa' biex toqgħod. Darb'oħra ejja iżjed kmieni.

V. Nagħmel id-dmir tiegħi biex niġi. Addiju.

VII.—KUMPLEMENTI BEJN IN-NISA BDIEWA META JAGHMLU ŻJARA

V. Saħħa, xbent (1).

P. Għaddi, xbent. Merħba bik. Dina bintek? Merħba bik

(9) *il-Belt Ġdida*: Il-Forti Xambrè, mibni fuq il-ġholja ta' Ras it-Tafal, fuq l-Imġarr, Ghawdex. Il-lum sptar għall-mard tal-lebbra u tal-mohħ. Il-forti nbriet mill-Kavalier Balliju Fr. Jacopo Francesco de Chambray skond id-disinn ta' l-Inġinier Tigné, fl-1750, fi żmien Pinto. Kellu jitlesta bi flus l-Ordni għax Chambray miet qabel tlesta u ma halliex il-flus kollha tan-nefqa.

(10) *Fis*, jew, bħalma nsibu fid-djalogu, *fisa*, t'fisser malajr, minnu-fih, bla dewmien xejn.

VII

(1) *xbent*: Ingibu l-kliem ta' De Soldanis innifsu: "benchè *xbent* vale commare o commadre, e la visitatrice non sia realmente commadre, tuttafiata è un termine che fra le contadine indica civiltà e confidenza gloriosa e vale mia cara, amata."

u biha. Kemm hi sbejha?

V. Binti hlieqa t'Alla.

P. X'jisimha?

V. Kella (2).

P. Kemm-il sena għandha?

V. Fit-ttax.

P. Hija sare: f'daqqa waħda xebba.

V. Dina ż-żerriegħa, xbent, fogħla wisq. Filli taraha ċkejtna, filli taraha kbira. Il-ħaxixa ħażina dejjem fuq il-ħaxix tajjeb taqbeż (3).

P. Ġibt ix-xogħol miegħek. biex noqogħdu qagħda, għax ili nixtieqek. Dina d-darba ilek ma tigi żżurni, għad li jiena ġejt tant drabi. Ir-raġel jaħdem barra, oqgħod kemm joghġbok.

V. Ġibt it-tajjar għar-raddiena (4) u Kella giebet il-magħ-żel. B'hekk ingħixu. Ġibt il-kalzetta; ġibt il-ħjata; ġibt l-imhadda għall-bizzilla; ġibt it-tajjar għall-brieret.

P. Ma hux ta' f'it li ġibt miegħek ix-xogħol. B'rihet hekk toqgħod sa fl-għaxija.

V. Enminni, ili ġejja tmint ijiem; 'ma x'inhu? Issa b'ħa-ġa, issa b'oħra qatt ma stajt: min għandu t-tfal ma jistax jit-ħarrek. Min irid iġix b'idu nra jistax imur iżur.

P. Ha r-raddiena, ha l-kebb (5); sewwiha għal qa'bek.

V. Qegħdin iħabbtulek il-bieb. Tgħid min ġie?

P. Xi ġara. Min irid ikun iehor? Diehla hija, m'għedt-lekx, il-ġara tiegħi. Merħba bik, ġejt fil-waqt biex noqogħdu nithaddtuha, u b'rihet hekk naħdmu iżjed.

V.2 Ilhiex hawn xbintna?

P. Kemm qagħdet hija u bintha.

V.2 M'hux ta' f'it li rġajna ltqajna.

V. Oqgħod hdejja.

V.2 Kif trid. Hux hawn?

(2) *Kella*: Bħal Kuzza, dan l-isem huwa vezzegġjativ, imna ġej min Domenichella.

(3) *Rif iġid il-kittieb fil-manuskritt*, dawn huma qwieli Maltin li jingħadu għat-tifla.

(4) *raddiena*: Fi kliem Temi Zammit "ir-raddiena mhix hliet kaxxa fuq is-saqajn. F'waħda mit-truf tehel rota, imsejha raddiena li tid-dawwar b'manku jew wejda. Fiċ-ċirku tar-rota iġħaddi rumnell li jmur fuq rukkell fit-tarf l-iehor. Meta bil-wejda ddawwar ir-rota, iddawwar ukoll ir-rukkell" (*In-nissieġa f'Ward ta' qari Malti*, Tiolet Ktieb).

(5) *kebb*: Haġa biex tkeobeb fuqha. Għalhekk għandna *mkebb*.

V. Iva.

V. Kif tghaddiha dan iż-żmien?

V. Qajla tajjeb, niżžu hajr 'l Alla.

P. Kulhadd b'xi salib.

V. 'Ma tiegħi kbir wisq. Ghax għandi r-raġel imqareb wisq, u t-tfal saħta ħajja.

P. Iż-żmien tbiddel u qail wisq. Niftakar fi żmieni li t-tfal kienu dejjem wara misserijiethom. Il-lum kif jorbot l-ħożża (6) jfittxuh u ma jsibuh, għaliex irid jagħmilha ta' raġel qabel ma jkun tifel. U aghar saru x-xebbiet. Fejn issibhom? Fit-twieqi, fil-bjut. Jaraw kif jagħmlu biex jissebbhu. Ikun għad Alla ma rahomx, għajnejhom fuq il-għożżieb biex jiżżewġu.

V. Sejrin immorru. Il-kliem tajjeb u ħelu bħala ċ-ċirasi, 'ma l-ħin daħliina.

P. Sejra kmieni. Għala hekk fişa?

V. Fişa? Bramt sitt imraden; it-tifla giebet żewġ mokkiet? (7) Imbagħad inti taf, irrid notboħ (8) lir-raġel u lit-tfal.

P. Morru bis-sliema.

V. Alla jhennik.

VIII.—KUMPLEMENTI TAL-VISTU

(Nota ta' De Soldanis: "*Vive ancora in tutta la campagna di Malta e Gozo l'abbarbicato uso presso gli uomini di accompagnare i cadaveri (1) dei consanguinei ed amici, e presso le femmine di ricevere le cerimonie ed i complimenti luttuosi. Luttuosi vestendosi tutti con abito nero o sia corruccio; qui solo lo addurrò il modo con cui si riceve e si fa il complimento o la cerimonia lugubre.*")

(6) *kif jorbot il-ħożża*: malli jaqbad jitfarfar u jaf xi haġa. *Hożża* tfisser qalziet.

(7) *mokkiet*: Hekk stajt nagħrafha fil-manuskritt. Ma tantx tista' tghid xi tfisser, jek mhux *mkiekek*, pl. ta' *mekkek*, li għandu x'jaqsam max-xogħol li qed isemmi. (Bit-taljan hallieha barra De Soldanis).

(8) *notboħ*: insajjar.

VIII.

(1) Fuq did-drawwa De Soldanis iżid jikteb hekk: "*Le donne contadine ancora ricevono volentieri questi complementi lugubri. Saranno notate quelle che mancano di farglieli. Per un anno col corruccio, visitate da donne parimenti col corruccio consistente in un veletto sul capo detto mustaxija ed un altro di seta nera pendenti sino a mezza vita. Gli uomini vestiti di nero e nel loro cappello tengono pendente un velo nero, uso antichissimo.....*"

V. Alla jidhol magħkom! Alla jhennikom! Jibqa' l-ghomor lilkom!

P. Alia jagħtikom is-sabħa! Kif mar u ħalliena! (2) Kemm kien jaf jahseb għal uliedu u għal daru! Kien raġel tajjeb, nitmaw li mar għand Alla.

V. Xejn iddejqu qalbkom, għax mar għand Alia biex jitolbu għalikom u għalina. U għaliex tibku?

P. Kif ma nibkux? Hadd ma baqgħelna. Min kien jahseb għalina hu mar. Dar mingħajr raġel hi taġen (3). Hadd m'għandna iżjed li jiehu ħsiebna. Hu kien dejjem bakkari; l-ewwel jisma' quddies fid-dlam imbagħad mis-Suq dejjem jerġa' bil-pastaz (4). Xejn ma kien jonqosha d-dar, u issa minn mindu marad ta' kollox għandna bżonn. Narra Alia jsewwi! (5).

V. Ma jingħalaqx bieb li ma jinfetaħx iehor (6). Hadd ma għandu jmut wara hadd.

P. Qajla nista' nitma; uliedi kollha miżżewġa, ilkoil għandhom għal min jahdmu. Jien għaġeżt (7), hadd ma jhares lejja iżjed.

V. Iddejjaqx qalbek. Il-ħniena t'Alia kbira wisq, qatt ma tonqos lil hadd.

P. Mingħajru nista' mmur nara x'nagħmel.

V. Fejn jiena nista', għidli, hawn jien għalik.

P. Alla jagħtik tant ġid kemm inti tixtieq lill-oħrajn.

V. Ma nonqsokx għaliex jaħasra xbini hu u ħaj kien iġibni tajjeb (*jew jekk tkun mara*): Ma nonqsokx għaliex jaħasra kienet xbinti, u kienet thobbn i wisq.

P. Intemm iżda, u mar u ħalliena darba għala dejjem. Kien jiswa; kien jaf jahseb għal ruħu. Hallieli hasra kbira. Ahna ma tantx ahna għonja, 'ma kulhadd jaf li hadd ma ħabbat il-bieb u mar b'xejn, jew flus jew ħobż. Mur issa għidli nagħ-

(2) Jekk tkun mara, iġhidu *marret u ħallietna*.

(3) Qawl Malti.

(4) *pastas*: reffieġ tas-Suq. Għad għandna qawl "Min jerfa' qof-ti mhux pastas".

(5) *Narra Alla jsewwi!*: Jalla terġa' l-barka f'darna! Hekk jik-
teb De Soldanis fil-qlib bit-taljan: Iddio guardi ch'ei non ce ne mandi
la sua benedizione!"

(6) Qawl Malti.

(7) *għaġeżt*: xjejt ħafna, sirt għakka.

mel bħalu! [†]Is-salarju (8) naqas. Mnejn ingib issa l-flus biex nagħti? Dak li hu għamel sab, u jiena, għax xejn ma għamilt, xejn ma nsib. Hsibt għal erba' ċraret, la nista' niibishom, u la nista' nagħtihom. L-aħjar li nagħmel inbigħhom.

V. Kollox iġħaddi. Hadd ma gie u qagħad magħna u hekkda jġri lilna jew il-lum jew għada. Xejn tbiegħ. Żomm kollox. Il-mara qatt ma hi għaġuża ħlief meta tmut. Tista' meta trid tidher żagħżugħa meta trid.

P. Temminx li kien isemmik f'ħajtu?

V. Għala le? Inġharafna (9) minn żoghorna. Ma tiftakarx li kont f'għorskom?

P. Tfakkarnix f'daka ż-żmien. Ili miegħu miżżewġa ħam-sa u għoxrin sena dejjem mingħajr għali, iżda x'inhu? Iż-żmien għadda bħal ħolma, donni ma żżewwiġtx, donni qatt ma kelli raġel. Qatt ma ħqarni. Jien kont xi drabi ninkih, u hu qatt ma jitkellem. Xi drabi jagħmlu ħażin ir-rġiel iżieġħu bina, għax imbagħad nieħdu r-riħ fuqhom. Issa qed nagħli u ma jis-wieli, issa nibkih u xejn ma jroddli. Għandi surtu quddiem għajnejja. Mardtu (10) f'moħħi għaliex qatt ma karab, u la qatt riedni nisahru. 'Ma qatt ma ħallejtu jew bid-dieher jew bil-moħbi. Miet bħal għasfur, u la stkerr u la kriegħ. Alla jagħtih il-mis-trieħ, u lilna l-għomor biex nitolbu 'l Alla għalih.

V: Jiena sejra. Inħallilek il-għomor.

P. Lilek ukoll, xbint, Alla jwasslek bis-sliema.

TMIEM.

(8) *salarju*: Donnha m'hix flokha dil-kelma. Imma għandna niftakru li nies il-mejjet aktarx kienu jagħmluha tajjeb, għax ftit qabel qrajna li hu kien jerġa' lura mis-Suq bil-pastas, i.e. kellu mnejn jonfoq u jixtri. U għalhekk jista' jkun li kien xi hadd impjegat u jaqla s-salarju.

(9) *ingħarafna minn żoghorna*: Inna nafu 'l xulxin ħafna.

(10) *mardtu*: il-marda tiegħu. Ma tismagħhiex il-lum dil-kelma.